

Ю. І. Нікішенко

ВИШИВКА НА ОДЯЗІ В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Етнічна (традиційна) культура — явище в своїй основі неповторне. Нині під цим поняттям розуміють успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій та звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу¹. Стабілізує етнічну культуру система традицій — своєрідна колективна пам'ять, що акумулює етнокультурну інформацію. Етнічна культура — сукупність культурного надбання, властива даному народові. Більшість видів людської діяльності притаманна всьому людству, але в кожній національній спільності вони оформляються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які, власне, і складають її культуру. Отже, можна сказати, що етнічна культура — це сукупність елементів і форм культури, які найбільшою мірою виконують етнічні функції. Передусім це традиційно-побутова культура: успадковані від минулого найбільш стійкі елементи. Становлять етнічну культуру не якісь абсолютно неповторні елементи — більшість із них тією чи іншою мірою також поширені серед інших сусідніх народів, або ж взагалі властиві більшості народів світу. Унікальність і неповторність етнічної культури кожного народу обумовлюється специфічним

¹ Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій.— К., 1994.— С. 117.

тільки для нього поєднанням загалом неспецифічних або малоспецифічних елементів і форм². Ці елементи-цеглини належать до майже кожного з явищ традиційної культури, чи то духовної, чи то матеріальної.

Фактично все вищезгадане стосується і традиційної культури українців. Вона так само складається з певних елементів-цеглин, які в широкому загалі притаманні традиційним культурам сусідніх народів або й є загальнолюдськими; але в даному разі саме комбінація цих елементів, унікальна і неповторна в своїй основі, робить унікальною і неповторною українську традиційну культуру.

Одним із елементів, притаманних загальнолюдським культурним цінностям, які органічно й надзвичайно міцно увійшли до традиційної культури українців, є вишивка — і самий малюнок, і процес виконання.

Походження, орнамент української вишивки, традиції виконання її зараз привертають дедалі більшу увагу з боку дослідників історії української культури та мистецтва. Мистецтвознавці, досліджуючи вишивку, визначають її як вид декоративно-вжиткового мистецтва, в якому узор та зображення виконується ручним або машинним способом на різних тканинах, шкірі та інших матеріалах нитками чи іншими засобами³. Вишивка розглядається переважно й передусім як художня творчість, як унікальний вид народної графіки, де замість олівця чи пензля використана голка з ниткою. Вважається, що вишивка зберегла в собі багатовікову культуру декоративної лінії, де основою творення складних орнаментальних форм є стібки-лінії — прямі по горизонталі чи вертикалі, діагоналі⁴. Але чи є вишивка на одязі суто декоративним мистецтвом? Яким чином, звідки виникає традиція наносити вишивку на одяг і чому лінії, конфігурація орнаментальних елементів різних епох та народів такі подібні?

Традиція вкривати орнаментом вжиткові речі виникає ще в епоху первісності і поширюється, властиво, по всій земній кулі. Звідки і як вона походить — у наш час з'ясувати вже практично неможливо, але характерно те, що орнаментация найчастіше вживається передовсім саме на тих речах, котрі безпосередньо співвідносяться з людським тілом, людиною, її життям та діяннями. Перш за все — це одяг, посуд, рушники та інші предмети побуту, а також основні (і найдавніші) знаряддя праці та житло. Речі, виготовлені з тканини, зокрема — одяг, рушники, інші предмети побутового призначення давно виділені дослідниками як такі, що несуть на собі велике сакральне навантаження, причому, це стосується не лише

² Енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 87.

³ Гасюк Е. О., Степан М. Г. Художнє вишивання. — К., 1982. — С. 33.

⁴ Антонович Е. А., Захарчук-Чутай Р. В., Станкович М. Е. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, 1992. — С. 39.

слов'янського світу. Одяг, тканина, нитки фігурують у міфологічних сюжетах різних народів. Зокрема, саме у слов'янському світі подібних моментів, пов'язаних із релігійними уявленнями, де б чітко фіксувався зв'язок тканини, одягу, ниток, їхніх функцій у людській долі, так як ми це бачимо, приміром, у грецькій міфології (три богині — парки, нитка Аріадни тощо), майже не прослідковуються. Натомість, ми можемо зустріти в слов'янському більш пізньому епосі досить широкий пласт чарівних казок, де саме нитка, голка, тканина та вироби з неї відіграють важливу роль у житті героя. До речі, такі сюжети притаманні не лише слов'янському фольклору, вони існують у казках різних народів і Європи, й Азії в тому чи іншому вигляді. Це робить походження традиції орнаментування виробів з тканини і, зокрема, одягу, ще цікавішим, оскільки саме одяг найтісніше пов'язаний з людиною від самого її народження і до смерті.

За даними археології традиції орнаментативної, зокрема, одягу, простежуються ще з епохи каменю. Відомі реконструкції (за пізнішими зразками одягу населення Європейської, Азійської та Американської Півночі) шкіряного та хутряного одягу, розшитого кістяними намистинами. В даному випадку орнамент наносився (і наноситься) не на тканину, а на шкіру чи хутро, але все одно він існує і, що найцікавіше, розміщується в тій самій площині, що й орнамент на одязі інших народів та інших епох. Орнамент на тканині виникає разом із ткацтвом в епоху неоліту. За реконструкціями матеріалів, знайдених на поселеннях трипільської культури, а також сучасних їй культур енеоліту на півдні Європи, в Азії простежується тенденція до орнаментативної одягу, виготовленого вже з тканини. Тканий орнамент залишався панівним на одязі в Греції, країнах Малої Азії. Яким чином вишивка замінює ткацтво і взагалі — як виникає сама ідея використати голку з ниткою як засіб для орнаментативної виробу, сказати важко. Можна припустити, що тут мали місце різні причини. По-перше, це могла бути імітація тканого малюнка, коли за допомогою голки нитками вдавалося виконувати на тканині складніші візерунки. По-друге, це наслідування візерунків, що спочатку виконувались на шкіряних речах, які згодом поступово замінюються на речі з тканини такого самого призначення, але вишивка на них залишається (за приклад можна взяти одяг скіфів, який був частково шкіряним, частково — з тканини). По-третє, це могло бути перенесення на одяг, "другу шкіру людини", того малюнка, що спершу наносився, власне, на людське тіло. Відомі знахідки з доби палеоліту спеціальних кістяних штампів з меандровим орнаментом, що трактуються як штампи для нанесення ритуального малюнка на тіло людини. Відомі також антропоморфні фігури з глини та кістки, вкриті орнаментом, що трактується як татування (чи передача малюнка з людського тіла, або спеціальне татування

копії людського тіла, як згадка про давні традиції, що вже вийшли з ужитку). Такі фігурки зустрічаються серед археологічних знахідок різних епох, останні належать до періоду трипілля. Традиції вкривати тіло різними малюнками — як витатуйованими, так і нанесеними кольоровою фарбою тимчасово, на певний період — дуже широко відомі по всій земній кулі. Фактично, за винятком Європи та північної частини Азії, татуювання є невід'ємною частиною традиційної культури населення Америки, Африки, півдня Азії та Австралії. Кліматичні умови цих територій дозволяють наносити малюнок прямо на людське тіло, коли воно вкрите мінімумом одягу. Але в північних землях це неможливо, там людство перейшло до ретельного закриття свого тіла бодай на саму холодну пору року вже у досить віддалений час. Татуювання — це певна інформація про людину, ритуальні, сакральні малюнки, які завжди наносились із конкретною метою. Іноді цей процес міг тривати протягом всього людського життя. Цей малюнок — постійний чи тимчасовий — мав бути видимим на відстані, але якщо тіло прикрити одягом, весь сенс зникав. Можливо, це стало однією з причин виникнення традиції нанесення певного малюнка на одяг, аби вже одяг міг бути носієм інформації про свого власника. Звичайно, існували й інші причини виникнення традиції орнаментувати одяг, які будуть детальніше розглянуті впродовж подальших досліджень.

На території Європи, зокрема Східної Європи, традиції орнаментування одягу та інших вжиткових речей, виготовлених з тканини, існують давно. Реконструкція одягу віддалених епох досить складна, вона більше спирається на припущення та умовні етнографічні аналогії, тому посилатися на неї в даній роботі видається не зовсім доцільним. Більше інформації ми маємо про традиції орнаментування посуду, житла, деяких побутових речей, вироблених із тривких матеріалів (металу, кістки, рогу, каменю). Але тут, дещо забігаючи наперед, хочеться висловити припущення про те, що саме одяг міг бути свого роду хранителем, місцем збереження орнаментованих малюнків і можливим їх передавачем від покоління до покоління в ті часи, коли через різні причини занепадало виробництво орнаментованих вжиткових речей з інших матеріалів. Відомо, що орнаментування, зокрема, посуду, є одним з головних показників при визначенні археологічної культури, але існують періоди, коли посуд не орнаментувався і цілком можливо, що в цей час саме речі з тканини зберігали всю інформацію про культуру даного етнічного утворення — інформацію у вигляді витканих чи вишитих орнаментів.

У степах Євразії, зокрема на території сучасної України, орнаментований, причому, саме вишитий одяг фіксується в скіфську добу вже досить чітко.

За археологічними матеріалами — вжитковими речами, зброєю, знаряддями праці, прикрасами, на яких є чіткі зображення людей,—

вічків одразу звертають на себе увагу. Мабуть, вони зображують людей у ритуальному танці — із зосередженими обличчями, руками, спертими на зігнуті ноги (до речі, такі варіанти танцювальних фігур зустрічаються в українських та слов'янських танках). Вони одягнуті у сорочки, які мають на грудях широку вишивку — від коміра до пояса, подібні до натільного одягу східних слов'ян. Розташування вишивки показано досить чітко, хоча сам орнамент зображено у вигляді умовної косої сітки з ромбів. Дослідники скарбу вважають, що ці фігурки можуть бути деталлю декору чоловічого одягу⁹. Бляшки, подібні до знайдених у с. Мартинівка, було виявлено у Фессалії, на Балканах. Науковці вважають, що їх занесли туди слов'яни з середньої Наддніпряни. На бляшках з Фессалії зображення воїна таке виразне, що видно вишивану вставку на сорочці¹⁰. Про те, що руси мали вишитий одяг, у своїй оповіді зазначає арабський мандрівник Ібн-Фадлан. Відомості про побутування вишивок дійшли до нас і в описах інших іноземних мандрівників пізнішого часу. Традиції орнаментованого одягу в добу раннього середньовіччя на східнослов'янських землях можна прослідкувати за різними джерелами. Це й археологічні знахідки (зокрема, фрагменти тканини, знайдені в Києві під руїнами Десятинної церкви), і мініатюри з літописів (наприклад — зображення князівської сім'ї з "Ізборника Святослава") і монументальна скульптура (знаменита фігура майстра Авраама з Новгорода), і вироби декоративно-вжиткового мистецтва. В останньому випадку окремо хочеться згадати ритуальні срібні браслети — наручі із зображеннями людей у святково обрядовому одязі, які були знайдені в різних землях Русі, зокрема, в Києві (київський браслет датується XII—XIII ст.). Цей браслет має зображення людей, що, за трактуванням Б. О. Рибаківа, є персонажами русалій. Це зображення танцюючої жінки (дівчини) в орнаментованій на грудях та подовжених до землі рукавах сорочці та чоловіків в орнаментованих на грудях та рукавах сорочках¹¹. Вишитий одяг можна побачити на середньовічних українських іконах, особливо — Волинської школи (знаменита Волинська Божа Матір, ікона з Луцька, нині зберігається в Національному художньому музеї в Києві). Традиція вишивки на одязі утримувалась надзвичайно міцно, незважаючи на іноетнічні запозичення та впливи моди. В. Січинський у своїй праці "Чужинці про Україну" наводить опис українського побуту, зроблений К. Я. Гільдебрандтом, членом шведського посольства до Богдана Хмельницького, який був в Україні в 1656—1657 роках. Про одяг українських

⁹ Седов В. В. Вказ. праця.— С. 28; Приходнюк О. М., Шовкопляс Г. М. Вказ. праця.— 1991.— С. 241.

¹⁰ Гасюк Є. О., Степан М. Г. Вказ. праця.— С. 34; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.

¹¹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М., 1988.— С. 714—717.

жінок тієї доби Гільдебрандт пише, що "їх одежею в зимі був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й переткану білими нитками. Нею вони дуже обтягуються, так що сильно виступають форми тіла. Проте спереду підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих [очевидно, вишитих (примітка Січинського)] сорочках без блюзи"¹². Наводить Січинський також опис одягу українського народу, зроблений мандрівником У. Вердумом під час його подорожі по Польщі та Україні в 1670—1672 рр.: "На Руси носять мужчини й жінки-селяне гніду опанчу з сукна, яку самі виробляють. Шляхта й купці носять блакитну. Селяне-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах узорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре... Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле"¹³. Про другу половину XVIII ст. (а саме — одяг українців тієї доби) можна знайти згадки у Хведора Вовка. Він, посилаючись на малюнки з Літописного оповідання Рігельмана, зокрема, пише, що "...костюм мужика становлять тільки сорочка, штани і постолі, і він ні в чому не відрізняється від сучасного... Жіночі костюми тієї епохи, судячи з тих самих джерел, були значно ближчі до пізніших, навіть у жінок вищих станів. На "знатних українських панях", змальованих у Рігельмана, знаходимо характеристичну для цілого слов'янства українську намітку... Лише на кількох малюнках... знаходимо європейську сукню з зашнурованим корсетом, а на інших відко тільки вишиті сорочки, пояси, плахти та кольорові чобітки й черевики. Щодо костюмів жінок сільського населення, то вони були цілком такі самі, як і тепер..."¹⁴.

Одяг завжди був однією з найчутливіших до змін деталлю людського побуту, але основа його — традиційний костюм і, зокрема, одяг натільний — сорочка — залишаються в основі своїй майже незмінними. Чим пояснити таку стійкість смаків, причому не лише в українців, — це притаманно всьому слов'янському світові, таку прив'язаність до традиційного костюма та до однієї з основних його частин — вишитої сорочки? Адже пошана саме до вишивки (як і до

¹² Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1991. — С. 30.

¹³ Там само. — С. 33—34.

¹⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 12

деяких інших деталей костюма) так вкоренилась у народній пам'яті, що вишивка, перетерпівши багато змін у малюнку, орнаменті та в техніці виконання, все ж збереглась в українській культурній традиції.

Вишитий одяг є традиційним для слов'ян. Це зафіксовано і в етнографічних працях, і в народній пам'яті. Ось одяг розбійника із словацької казки "Весілля на Сітні": "...красивый статный дегина, одетый в белые суконные порты и вышитую льняную сорочку..."¹⁵. Опис слов'янського одягу можна зустріти навіть у такому незвичайному джерелі як пригодницький роман Жульє Верна: "женщины... сохраняли свой национальный костюм; здесь можно было видеть белые рубахи с расшитыми рукавами и грудью..."¹⁶. Вищенаведені приклади можуть засвідчити досить стійку прихильність слов'ян та їхніх найближчих сусідів до традиції вишивати одяг; власне, вона поширена не лише серед європейських народів, а й по всій землі. Звичайно, аналіз традицій такого широкого кола різноманітних традиційних культур не входить до завдань даного дослідження, але автор хотів продемонструвати, що вишивка на одязі як культурне явище, притаманна не лише українцям і не є чимось винятковим, нехарактерним для інших народів. Винятковість української вишивки полягає у поєднанні цілого комплексу притаманних їй особливостей, а також особливостей, властивих тим речам, які вишивались, та комплексу традицій і вірувань, котрі супроводжували процес вишивання, пов'язувались із вишитими речами.

Вже зазначалось, що одяг, з одного боку, був і залишається одним з тих елементів традиційної культури, який найбільше підпадає під іншокультурні впливи, впливи моди, а, отже, весь час видозмінюється, а з іншого боку, саме традиційний костюм подекуди залишається одним з найконсервативніших явищ етнічної культури, зберігаючи в собі культурні та мистецькі надбання народу. Подібне можна сказати і про традиційний костюм українців, який, дещо видозмінившись з часом, все-таки зберіг дуже багато рис, притаманних ще давньослов'янським традиціям, і одним з таких його елементів є сорочка, про яку Хведір Вовк писав, що "...існування сорочок як частини української одягу вже на початках історичних часів можна вважати за доведене... вона безперечно була в ужитку вже за князівської доби..."¹⁷. В нашій уяві сорочка, як один з основних компонентів одягу українців, завжди асоціюється з вишивкою, що, як ми з'ясували, теж досить давня традиція, притаманна не лише українцям, а й багатьом іншим народам. Звідки ж походить такий стійкий зв'язок натільного одягу та вишивки? Цілком можливо, що тут пересікаються одразу кілька ліній розвитку

¹⁵ Сказки народов Европы.— М., 1994.— С. 89.

¹⁶ Верн Ж. Матиас Шандор.— К., 1991.— С. 105—106.

¹⁷ Вовк Хв. Вказ. праця.— С. 146.

традиційної культури, що в результаті й призвело до виникнення такої стійкої сполуки.

По-перше, доцільно розглянути функції одягу (зокрема — сорочки) в традиційній культурі, а також — функції вишивки і як дійства (процесу виконання певної роботи) і як конкретного явища матеріальної культури. Традиційний костюм українців мав задовольнити різні потреби людини — як суто фізичні (зручність, забезпечення захисту тіла), так і естетичні (зовнішня привабливість, гармонійність ліній, форм, кольорових сполук) та соціальні. Завдяки своїй символічній навантаженості костюм, будучи явищем суто матеріальним, міг виконувати функції, властиві феноменам духовної культури. Багатоманітність символів та варіантів їхнього поєднання безпосередньо пов'язана з призначенням одягу. При переході від костюма повсякденного до святкового та до обрядового практична функція одягу відходила на задній план; натомість значно зростала роль знакових функцій. Найменш інформативними в плані знаковості є крій та силует одягу; вони певною мірою стабільні не лише в межах одного етносу, а й мають чимало близьких рис у сусідніх народів. Особливості ж декоративно-художнього оформлення одягу більш відкриті для втілення — в рамках традицій — особистих бажань та смаків. Тому декоративно-художні прийоми значно багатоманітніші не лише в історичному, а й у територіальному плані й здатні виступати символами широкого кола духовних цінностей. Символіка народного костюма — важлива складова національних традицій. Зафіксована у такий спосіб соціально значуща інформація забезпечує не лише розвиток самого костюма, а й певною мірою процес розвитку всього етносу. Знакові функції належать до тих стереотипів, у яких впродовж віків втілювався набутий людьми досвід, їхні уявлення про навколишній світ і людину в ньому. Вони стосуються насамперед регламентації буденного, світського, обрядового костюма, норм і правил користування одягом залежно від статі, віку, сімейного стану тощо. Звичайно, такий чіткий семантичний поділ багатьох властивостей народного костюма вже наприкінці XIX — на початку XX ст. в більшості було забуто, а способи досягнення цього зберігалися лише за традицією. Однак деяка інформація ще зберігається в народній пам'яті, хоча в більшості випадків це пояснюється усталеним формулюванням "бо так треба". Стосується це і сорочки, яку ми вже визначали як дуже давній, важливий і маломінливий елемент традиційного одягу. Сорочка фігурує в фольклорі — це і чарівна сорочка, що виконує бажання, з казок сусідів українців — литовців (казка "Парубок і гадюка")¹⁸, і сорочка з молдавської побутової казки "Свекруха та її невістки" ("...й одягла свекруха свекрушину сорочку, та ще й³

¹⁸ Казки народів СРСР. К., 1987. — С. 180.

нерозрізаним коміром, а це значить, що свекруха не повинна бути лайливою..."¹⁹), і часті згадки про сорочки в українських, російських побутових піснях, і використання сорочок в різних обрядах, починаючи від ворожіння і закінчуючи діями суто цілительськими.

Розглянемо деякі приклади з української традиції: як використовувався натільний одяг в обрядах, які згадки про сорочки ми знаходимо в українському фольклорі стосовно одягу, вишитого одягу, сорочок. Почати варто з одягу в сімейно-побутовій обрядовості, оскільки життя людини починається і закінчується з одягом. Коли народжується дитина, то баба-бранка, перед тим, як куми понесуть дитину до церкви хрестити, "купає її в непчатій воді" та загортає, коли "це хлопець, в батькову сорочку, а коли дівчина — в материну"²⁰. Аналогічний обряд зафіксовано у росіян — у них, зокрема, зафіксовано ще одну традицію: якщо хочуть, щоб надалі народжувалися замість дівчат хлопчики, послід (плаценту) треба закопати, загорнувши її в клапоть тканини із спинки чоловічої сорочки²¹. Своєрідною символікою весільного обряду є сорочка молодої, яку, до речі, впродовж весілля міняли кілька разів (ще до обряду "комори"). Готували собі люди одяг і на смерть (як правило, це був новий, жодного разу не одяганий костюм). В народній медицині та ворожіннях теж помічаємо присутність одягу. Сорочку використовують при лікуванні різних хвороб, причому сорочка тут могла асоціюватись з людиною. Щоб умертвити хворобу, застосовували різні маніпуляції з білизною: наприклад, при лікуванні лихоманки існували кілька способів, щоб її позбавитись — зокрема, «хвора ставить звечора біля себе мазницю, опівночі підходить і оголошує: "Оце я тобі, мазнице, кидаю лихорадку й сорочку", скидає через поріг сорочку й виходить гола, а потім закидає сорочку на дах або дровітню до трьох днів»²². Аби повернути до себе чоловіка, жінка спалювала комір своєї сорочки, а попіл підсипала чоловікові в пиття із словами: "Яка сорочка на тілі, таким би був чоловік до жінки"²³. Перелік прикладів, подібних останнім, можна було б продовжувати, але навіть вже наведені показують певне ототожнення натільного одягу з тілом людини, що може підтвердити припущення щодо уявлень про сорочку, як про свого роду "другу шкіру". Сорочка завжди з людиною і від того, як вона виглядає, як її вишито, залежить її призначення та спосіб використання (включаючи і способи лікування різних хвороб, і різні ритуали та обряди).

¹⁹ Молдавские сказки. — Кишинев, 1968. — С. 8.

²⁰ *Вовк Хв.* Вказ. праця. — С. 193.

²¹ *Зеленин К. Д.* Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 321.

²² Українські чари. — К., 1992. — С. 90—91.

²³ Там само. — С. 10.

Сорочка колись могла багато розповісти про свого господаря. Хоча з часом інформативні функції одягу (разом з деякими іншими) вийшли з ужитку, але ще зберігають певні ознаки. Так, студентка НаУКМА Галина Колотило під час етнографічної практики 1996 р. записала в селі Данилів Вижницького району Чернівецької області від селянки Івоняк Параски Василівни таке: "У молодій дівчині сорочка вважається тим краща і пишніша, чим багатший узор вона мала... Одружені люди теж повинні були мати на кожне свято нову сорочку, але вже не так пишно вишиту, а літні люди одягали сорочки вишиті здебільшого неяскравими, темними кольорами". Від тієї самої жінки було записано інформацію про весільну сорочку: "Весільні сорочки частіше вишивали не широким геометричним орнаментом, а більш вільними узорами, наприклад, вишивали грона винограду... Іноді замість винограду вишивали віночок з квітів"²⁴.

Там же від іншого інформатора, Остафійчук Катерини Никифорівни, було записано таке: "Вишивка на жіночій сорочці підкреслювала вік жінки, її сімейне та соціальне становище. Найпишніше оздоблювали сорочки дівчат та молодих жінок. Кількість сорочок, якість тканини, багатство вишивки були виявом заможності їхньої власниці". Приклад різної вишивки на сорочках дівчат та заміжніх жінок можемо побачити на півдні Росії: "У южнорусских Тамбова существует различие между поликами у девушек и у замужних женщин: у незамужних полика идут от ворота по плечам до рукавов, а иногда и по рукавам, почти до локтей; у замужних полика начинаются от лопаток, идут наискось через плечи и заканчиваются на груди"²⁵. Ми вже згадували про використання одягу у різних магічних обрядах, але існував і суто обрядовий одяг, що його готували спеціально до якоїсь події й інколи не використовували у повсякденному житті. Мається на увазі одяг для календарної обрядовості — весільний, поховальний; можливо, у добу язичництва у слов'ян існувала й низка інших обрядів, що вимагали спеціального одягу. Зокрема, про такий ритуальний одяг свідчать срібні браслети-наручі XI—XII ст.; зображення людей в досить незвичайному одязі на цих браслетах Б. О. Рыбаков інтерпретував як зображення учасників русалій в особливому одязі, що призначався саме для цих свят²⁶. Русалії вже давно видозмінилися в народній пам'яті в "русалчин тиждень" перед Зеленими святами (Троїцею), зникла давня обрядовість, але певна пам'ять про особливий одяг для цих свят цілком могла зберегтись. Можливо, саме про це свідчить традиція в буковинському селі на Свято Троїці чоловікам одягати до церкви білі полотняні штани (так звані "пуркениці", вишиті внизу

²⁴ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА Колотило Галини. — К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

²⁵ Зеленин К. Д. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 232.

²⁶ Рыбаков Б. А. Вказ. праця. — С. 693—695, 718—722.

мережкою, і таку саму сорочку, вишиту біля коміра, рукавів і внизу)²⁷. Костюми для обрядів, звичайно, існували, отож, міг існувати и одяг тих, хто керував цими обрядами — жерців. Звичайно, це лише припущення, оскільки саме на слов'янському матеріалі ми не можемо навіть приблизно реконструювати відмінність одягу жерця від одягу рядового общинника чи воїна; скоріш за все вся відмінність полягала в малюнку орнаменту та його розміщенні на площині одягу, як ми спостерігаємо на пізніх матеріалах щодо одягу святкового, буденного та обрядового.

Важко сказати, чи справді у віддалені часи в українців та їхніх предків існував особливий ритуальний одяг, але навіть ставлення до одягу повсякденного та до його виконання, починаючи від підготовчих етапів (прядіння ниток, ткання, вибілювання готового полотна) і до вишивання вже готового виробу, свідчить про існування певних обрядових дійств, пов'язаних саме з тим, щоб якомога краще не лише прикрасити сорочку, продемонструвати своє вміння, майстерність, заможність, а й забезпечити того, хто цю сорочку носитиме, від можливих зазіхань на його життя та долю з боку "нечистої сили". Велика кількість повір'їв, заборони, що збереглися і до нашого часу і регламентують порядок виконання роботи, час, коли її розпочинати тощо свідчать про те, що вишивка існувала не лише як процес декорування одягу; це було дійство, спрямоване на забезпечення людини від усіх можливих неприємностей у житті. Те, що вишивання було явищем сакральним, зафіксовано в обрядових піснях — і календарних і побутових, а також у залишках вірувань з приводу того, коли, як, яким малюнком і кому вишивати одяг. Можливо, свого часу весь процес регламентувався набагато чіткіше, але тепер вже немає про це свідчень. Певна частина вірувань, пов'язаних з виконанням жінкою домашніх робіт, в тому числі шиття і вишивання, міцно пов'язана нині з християнством, це заборона працювати на всі православні свята, а також у неділю. Але найдавнішою, ще дохристиянською традицією, є заборона на будь-які жіночі роботи у п'ятницю, хоча вона і набула християнського забарвлення. Ця традиція збереглась досить чітко, ще й зараз про неї згадують літні жінки: "Вишивати не можна було у п'ятницю" (записано від Городньої Олени Михайлівни)²⁸. "За християнською традицією не можна вишивати у неділю (бо це день воскресіння Христа), у дні церковних свят, а ще раніше (сьогодні ця традиція вже забувається) заборонялося вишивати у п'ятницю, бо цей день вважали днем Св. П'ятниці-Параскеви — покровительниці і заступниці жінок... Існувала така прикмета, що найкраще починати

²⁷ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА *Колотило Галини*. — К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

²⁸ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА *Городньої Тетяни*. — К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

вишивати щось у понеділок, на початку тижня. Ніколи не починали вишивку у суботу"²⁹.

Про заборону працювати в п'ятницю зустрічаємо згадку і в календарних піснях:

"Свята П'ятниця дари давала,
Бо господиня мудра була,
Що у п'ятницю кужіль не пряла..."³⁰.

Взагалі, календарно-обрядовий фольклор з казками дає нам широку картину ставлення до різних ремесел і, зокрема, до жіночих робіт, таких як прядіння, ткацтво, шиття і вишивання. До речі, тут також простежується певна сакралізація всіх процесів, що передують виготовленню одягу, як і процесів шиття та вишивання, що може виступити додатковим підтвердженням наведеної вище версії. В даному разі ми вже можемо спостерігати перетворення звичайних робіт на певне дійство, своєрідний ритуал, що міг насправді існувати в давні часи, але поступово, зі змінами у світогляді та житті відійшов у розряд архаїки, залишившись лише в обрядових піснях та казках. Вище ми вже наводили приклади різних варіантів сорочки та ставлення до її вишивання в народній традиції, наводились і припущення щодо існування окремого обрядового одягу, що в більшості випадків надалі перетворився на звичайний святковий одяг. Відповідно могли існувати й обряди, що виконувались як у процесі підготовчих робіт (ткання, прядіння, обробка полотна), так і у процесі виготовлення одягу, причому, цілком можливо, що якимись обрядами супроводжувалось не лише виготовлення ритуального одягу, але й повсякденного. Звичайно, це лише припущення; відновити такий обряд бодай частково практично неможливо: вишивка на даному етапі перетворилась на явище майже цілком мистецьке. Для аналогії можна взяти комплекс вірувань, обрядів, пов'язаних із виготовленням ниток — прядінням — та виготовленням тканини, оскільки все це передує завершальному процесові у виготовленні одягу — вишиванню. Наводити весь комплекс вірувань ми вважаємо недоцільним (вище вже згадувалось про одне з найголовніших повір'їв, що стосувалось п'ятниці). Більш доцільним видається звернутися до календарно-обрядових пісень, де можна зустріти і згадки про вже готовий вишитий одяг, і про всі процеси, що передують його виготовленню. Ось російська пісня зимового циклу в перекладі українською мовою:

"Я до свекора звикала, сороченьки дошивала,
До свекрушеньки звикала, та кросенця дотикала,
Я до діверців звикала, води на руки давала,

²⁹ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА *Колотило Галини*. — К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

³⁰ Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1988. — С. 76.

Я і до зовиць звикала, русі коси заплітала,
Я і ткала, я і пряла, і шовками шила..."³¹.

Українські веснянки дають і картину весняних жіночих робіт ("коробочка з веретенцями"), і навіть різні способи вишивання:

"...Що перша намітка — вишивана шовком,
А друга намітка — поснована шовком,
А третя намітка — понизана шовком"³².

В одній із жнивварських пісень можемо навіть бачити весь процес виготовлення сорочки, причому, форма пісні у вигляді запитань-відповідей наводить на думку про відгомін якогось давнього обряду:

"Матінка каже: — Це мій син їде!
— По чім ти его ба й розпізнала?
— Розпізнала — м'го по сорочечці.
На ним сорочка, як день біленька,
Як день біленька, як лист тоненька.
— Де ж вна ой шита? — В сонці, в віконці.
— Де ж вна золеня? — В золотій зільниці.
— Де ж вна ба й прана? — Края Дуная.
— Де ж вна кручена? — В коня стремені.
— Де ж вна сушена? — В тура на розі.
— Де ж вна тачана? — В Львові на столі.
— Де ж вна вбирана? — В царським обозі"³³.

Крім певних регламентацій порядку виконання робіт, заборон на роботу в ті чи інші дні, могли існувати й інші правила, за якими виконувалась робота: все залежало від того, за якою метою і кому вишивали сорочки. Наприклад, на півдні України, в м. Бердянську студентка НаУКМА Наталка Приходько записала таке: "орнамент треба вишивати на сорочку або білизну з любов'ю, особливо для дитини". (Записано від Телиці Тамари Володимирівни)³⁴. За подібними залишками давніх вірувань можна прослідкувати не лише те, яким чином ставились до вишивки, а й те, що вона мала для людей неабияке значення і відігравала досить важливу роль у традиційній культурі українців. Це був вельми важливий момент у тому шарі культури, що поєднує явища і духовної, і матеріальної культури.

Вишиванням в Україні займалися майже виключно жінки. Саме на жінку за традицією покладалось забезпечення білизною чоловіка та інших членів родини. На ній були обов'язки по підтриманню всіх хатніх робіт, серед яких було і виготовлення одягу: "хороша

³¹ Там само.— С. 86.

³² Там само.— С. 119.

³³ Там само.— С. 164.

³⁴ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА Приходько Натали.— К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

хазяйка усього глядить, все робить сама і замишля робітницями, копається у господарстві, дома сидить, пряде, сама шиє, не дає людям..."³⁵. Виготовляли одяг — шили, вишивали — переважно взимку. Починали роботу ще до світання: "жінчини тотчас садяться прясть или шить; молодиці вишивають рубашку мужу. Девушки-дочери еще прядут на досвітках... После обеда жінчини ошеть прядут и шьют до ужина..."³⁶. "Частіше вишивали взимку, бо в цей час менше роботи"³⁷.

Для вишивання використовувалась кожна зручна нагода: досвітки, вечорниці, години відпочинку від польових робіт. Влітку, як правило, вишивали мало: жіночі руки були потрібні на польових роботах. Якщо незаміжня дочка не наймалась на літо — вона допомагала матері, а у вільний час могла займатися шиттям та вишиванням. Взимку, коли часу було більше, вишиванню та шиттю приділяли більше уваги. Після "Семена" (1 вересня за старим стилем) молодь починала збиратися на досвітки та вечорниці. "В будні дні на вечорницях дівчата, бувало, працюють: прядуть починки, шують сорочки або вишивають рушники собі на придане"³⁸. Готуючись вийти заміж, кожна дівчина, як правило, повинна була мати багато різних вишиванок. Більш заможні дівчата готували собі по 50, а іноді й більше сорочок з тонкого полотна — для буденної роботи, свята, посагу, на весілля, навіть на смерть, фактично — для потреб протягом усього життя (не кажучи вже про рушники, яких мало бути наготовано для різних потреб досить багато). Дівчата змагались між собою в доборі узору, в загальній композиції елементів орнаменту, в майстерності вишивання. Одяг був свого роду характеристикою майстерності дівчини, її працьовитості. Поганою нареченою вважалася та дівчина, яка не володіла вмінням вишивати змалку. "У нас здавна існував такий звичай: дівчина, перш ніж вийти заміж, має розжитися на скриню, наготувати рушників для сватів, сорочок, блуз, наволочок, словом, обзавестися посагом. По ньому судили й оцінювали рід, вдатливість нареченої. Дівчина, яка не спромоглась наготувати приданого, вважалася ледащицею, а тому матері й бабусі змалечку привчали дітей до праці, до рукодільництва"³⁹. Напередодні весілля дівчина вишивала молодому та його батькам сорочки. Молодий, зазвичай, приносив у дім з рідної сім'ї лише дві-три сорочки, решту для нього виготовляла дружина. Часто вже на весіллі наречений був одягнутий у сорочку, що для нього

³⁵ Милорадович. Життя-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1992.— С. 306.

³⁶ Там само.— С. 307.

³⁷ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА *Колотило Галини*.— К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

³⁸ Воропай О. Звичай нашого народу.— К., 1991.— Т. 2.— С. 39.

³⁹ Скурятівський В. Покуть.— К., 1992.— С. 42.

пошила і вишила молода ⁴⁰. Звичай дарувати сорочку своєму судженому давній, але тримався він досить стійко.

Зокрема, у веснянках нарівні із мотивами змієборства, закликаннями весни та сподіваннями на майбутнє літо зустрічаються і мотиви, пов'язані з весільною тематикою. З нею можуть бути пов'язані і згадки про шиття та вишивання сорочок, що або змальовує підготовку приданого, або вишивання сорочки милому:

"Шовком та біллю да вишиває,
Своєму милому пересилає:
Надівай її щонеділеньки,
Споминай ти мене щогодиньки.
Шовком я шила, біллю рубила,
Жаль мені козака, що я полюбила" ⁴¹.

Виготовлений дівчиною одяг вважався і високою формою уваги, й утвердженням почуттів. Одягаючи іменний виріб, його власник оприлюднював, суспільно опрацював рукотвір, тому надзвичайно важливо було вкласти в таку сорочку всю майстерність вишивальниці. Недаремно майстерність і вміння досить цінувались, і дівчині намагались передати це ледве не від народження: Зеленин згадує записану на Полтавщині традицію після народження дівчинки шматочок пуповини висушувати і ретельно зберігати; якщо дорослій дочці дати розв'язати цю пуповину, дівчина стане майстерною швачкою ⁴².

Дівчат починали призвичаювати до домашніх робіт змалку, вже десь із 5—7 років "вона вчиться шити, й прости, причому перший спрядений моток пряжі кидають у вогонь чи сміття — "сороці на гніздо" ⁴³. Усі дівчата в родині уже десь із 7 років мусли вміти вишивати. До кожного свята жінки мали вишити собі й чоловікам (братом, батькам) нову сорочку (Записано в с. Данилів Вижницького р-ну Чернівецької обл. Колотило Галиною) ⁴⁴. Можливо, що свого часу існували своєрідні випробування потенційних жінок на вміння володіти домашніми роботами, зокрема — вишиванням (щось на зразок ініціації). Певні згадки про це можна зустріти в казках росіян та українців, зокрема — всім добре відомій казці "Царівна-жаба". В російському варіанті це виготовлення саме сорочок, які було наказано пошити царським невісткам за одну ніч ⁴⁵. В україн-

⁴⁰ *Скуратівський В.* Берегиня.— К., 1987.— С. 165; Українська минувшина.— К., 1993.— С. 111.

⁴¹ *Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов.— М., 1979.— С. 80.

⁴² *Зеленин К. Д.* Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 321.

⁴³ *Милорадович.* Вказ праця.— С. 315.

⁴⁴ Звіт про етнографічну практику студентки III курсу ФГН НаУКМА *Колотило Галини*.— К., 1996 // Архів кафедри культурології та археології НаУКМА.

⁴⁵ *Русские сказки.*— М., 1987.— С. 233.

ському варіанті це — випробування на вміння виготовляти рушники ⁴⁶. Ще одна українська казка розповідає про дівчину, яка вміла надзвичайно гарно вишивати рушники:

“А вона вишиває рушники орлами. А цар каже:
— Де ж таки тобі, сину, да мужичку брати!

Тоді царевич як узяв рушник, що вона вишила, да повіз до батька, так цар аж руками сплеснув: — Чи нічого ж?” ⁴⁷ Вишивання вважалося заняттям простонародним. В повісті Т. Г. Шевченка “Княжна” дворянка, яка претендувала на знатність, була вельми незадоволена тим, що її дочка “омужичилась”, навчившись вишивати ⁴⁸. Панським заняттям вважалося гаптування, якому навчали дівчат знатного походження. В середньовічному Києві приблизно до XVIII ст. існували навіть гаптарські цехи, що займалися виготовленням церковного одягу, церковних обладунків та одягу для знаті.

Вміння вишивати дуже цінувалось, у вишивальниць була навіть своя покровителька — Варвара Великомучениця. “Народна легенда, записана на Вінниччині, каже, що свята Варвара Великомучениця була така мудра на вишивання, що вишила ризи самому Ісусові Христові. “Це ж вона нас вишивати навчила” ⁴⁹. За новим стилем день Великомучениці Варвари припадає на 17 грудня. В цей день гріх прати, місити глину і білити. Можна тільки вишивати і нитки сукати. Беручись до вишивання, дівчата хрестились і шептали: “Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила” ⁵⁰.

⁴⁶ Українські народні казки.— К., 1992.— С. 309—310.

⁴⁷ Там само.— С. 9.

⁴⁸ *Шевченко Т. Г.* Повести.— К., 1986.— С. 132.

⁴⁹ *Воропай О.* Вказ. праця.— Т. 1.— С. 34.

⁵⁰ Там само.

ОСВЯТЛЮЮЧА ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

- 1. ПІСЬМОВІ ДОКУМЕНТИ
- 2. АРХІТЕКТУРНІ ПЛАНИ
- 3. ІНЖЕНЕРНІ ПЛАНИ
- 4. ІНЖЕНЕРНІ КАРТИ
- 5. ІНЖЕНЕРНІ ЗЕМЛЮВАННЯ
- 6. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 7. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 8. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 9. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 10. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 11. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 12. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 13. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 14. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 15. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 16. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 17. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 18. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 19. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 20. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 21. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 22. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 23. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 24. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 25. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 26. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 27. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 28. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 29. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 30. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 31. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ
- 32. ІНЖЕНЕРНІ ВИМІРИ